

Asz Szalom (1880-1957) żydowski dramaturg, prozaik i publicysta tworzący w jidysz, klasyk nowoczesnej prozy żydowskiej, dwukrotny kandydat do Literackiej Nagrody Nobla, członek Sekcji Żydowskiej PEN Clubu.

Urodził się w Kutnie, w 1880 roku – dokładnej daty urodzin nie pamiętali nawet jego rodzice. W dorosłym życiu, za namową żony, przyjął datę umowną – 1 listopada 1880 r.

Nie wszystkie opublikowane dotąd fakty z jego biografii należy uznać za miarodajne, nie sposób też wymienić, a tym bardziej choćby w kilku słowach omówić wszystkie jego dzieła literackie, ze względu na ich ogromną liczbę oraz niewiele polskich przekładów.

Pochodził z ortodoksyjnej rodziny żydowskiej. Był dziesiątym dzieckiem Mojszego Gombinera Asza (1825-1905), handlarza bydłem i owcami (?) oraz czwartym bądź piątym dzieckiem Małki Frejdy z domu Widowskiej (1850-1938?), córki rabina z Łęczycy (M. G. Asz po śmierci żony Rudy ożenił się powtórnie z kobietą młodszą o 25 lat).

Jako jedyny z potomstwa Aszów przejawiał szczególne predyspozycje umysłowe, dlatego też – zgodnie z wolą ojca – bardzo wcześnie przygotowywano go do funkcji rabina. Odebrał tradycyjne wykształcenie religijne w chederze, które nie zaspakajało jego potrzeb duchowo-intelektualnych. Dlatego też, w oparciu o dwujęzyczne, hebrajsko-niemieckie wydanie świętej księgi Żydów – Tory w tłumaczeniu Mojżesza Mendelssohna, samodzielnie opanował język niemiecki. Mógł czytać w oryginale Goethego, Schillera, Heinego, analizować różnice między językiem literatury a językiem świętych ksiąg żydowskich. Książki pożyczane potajemnie od ojca kolegi z chederu, kutnowskiego maskila (zwolennika żydowskiego oświecenia), rozbudziły w nim fascynację światem nieżydowskim i przemożną potrzebę pisania. Podejmował pierwsze próby literackie wierszem po hebrajsku, lecz szybko ich zaniechał, mierząc się z formą dramatyczną w „języku niemieckim”, na bazie alfabetu hebrajskiego. Gdy jego predylekcje do literatury świeckiej wyszły na jaw, w atmosferze skandalu i w stanie wewnętrznego rozdarcia opuścił dom rodzinny. Wyjechał z Kutna jako siedemnastolatek i nie powrócił tu na stałe. Zarabiał na życie najpierw jako nauczyciel dzieci swoich krewnych na wsi pod Kutnem bądź Kłodawą, rok później zamieszkał we Włocławku, gdzie świadczył usługi epistolarne. Zarobione pieniądze inwestował w książki, podobno czytał wszystko, co było dostępne. Poprzez literaturę poznawał świat oraz języki – polski i rosyjski.

We Włocławku napisał swoje pierwsze opowiadania po hebrajsku. Ich recenzentem był słynny Icchak Lejb Perc – jeden z nielicznych wówczas pisarzy żydowskich tworzących w jidysz – nie zyskały jego uznania. Właśnie za namową Pereca, swego późniejszego mentora,

zaczął pisać w języku żargonowym, za jaki jidysz uchodził do 1908 r., i od razu otrzymał wysoką ocenę. W 1899 r., zmotywowany pochwałą, zamieszkał Warszawie, a w 1900, z rekomendacją Pereca, zadebiutował na łamach czasopisma „Der Jid”, opowiadaniem *Mojszele*. Po dwóch latach przeżytych w nędzy, wydał pierwszy zbiór nowel *In a schlechter cajt* (W złych czasach, 1902), entuzjastycznie przyjęty przez krytykę. W Warszawie poznał Menahema Mendla Szapiro (późniejszego tłumacza jego twórczości na polski), który prowadził szkołę elementarną dla dzieci żydowskich i przytulisko dla biednych studentów z prowincji. Znalazł u niego schronienie (?), zaś w grudniu 1901 r. zawarł związek małżeński z jego córką Motl (Matyldą), nauczycielką tejże szkoły. Urodziło się im czworo dzieci: synowie Natan – znany później pisarz amerykański, Moses (Mojżesz) – radiotechnik, Johanan – rolnik osiadły w Palestynie oraz córka Rude (Ruth) mieszkająca w Londynie.

W 1904 r., dzięki poparciu Elizy Orzeszkowej działającej na rzecz asymilacji polskich Żydów, otrzymał roczne stypendium Natansonów i mógł wyjechać do Krakowa, natomiast jego żona przyjęła posadę nauczycielki w Płocku i opuściła z dzieckiem Warszawę. W Krakowie został życzliwie przyjęty przez polskie środowiska literackie i artystyczne. Bywał w tym czasie w Zakopanem, gdzie poznał Stanisława Witkiewicza i Stefana Żeromskiego, którzy pomogli mu zaistnieć w polskim życiu literackim i teatralnym, i z którymi połączyła go trwała przyjaźń. Zawarł też bliską znajomość m.in. z Bolesławem Prusem, Władysławem Reymontem i Marią Dąbrowską. Pobyt w Krakowie otworzył przed nim drogę do polskiej kultury, zaś fascynacja literaturą polską znalazła szerokie odbicie w całej jego twórczości.

Napisał wówczas pierwsze dramaty wpisujące się w styl literacki Młodej Polski: dwuaktowy *Mitn sztrom* (pol. tyt. *Z biegiem fal*) o poszukiwaniu tożsamości poza tradycją żydowską, z echem przypowieści o synu marnotrawnym, i jednoaktowy *Der zindiger* (Grzesznik), implikujący refleksję nad bytem jako całością nieskończoną, „przerwaną” życiem doczesnym. Pierwszy został przełożony na polski przez Heszla bądź Seweryna Gottlieba, drugi, najprawdopodobniej przez Wiktorię Huzarską. Oba, dopracowane literacko przez Marię Witkiewiczową, miały premierę tego samego wieczoru, 21 stycznia 1905 roku, w Polskim Teatrze Narodowym w Krakowie. Sztuki odniosły spektakularny sukces, który zapoczątkował jego karierę dramaturgiczną. Szybko stał się najchętniej tłumaczonym na polski autorem żydowskim i jedynym, z którym polscy dziennikarze przeprowadzali wywiady i którego utwory recenzowali.

W 1905 r. ukazał się w formie książkowej pierwszy jego utwór epicki napisany pod wpływem wypadów do Kazimierza nad Wisłą – naturalistyczno-sentymentalna powieść *A sztetl* (Miasteczko), która stała się wkrótce ulubioną lekturą mas żydowskich oraz przepustką do sławy. W 1906 r. z żoną i dwojgiem dzieci wyjechał do Niemiec i osiedlił się w Kolonii. Pod wpływem spektaklu *Kupiec Wenecki* Szekspira w inscenizacji Maxa Reinhardta, który obejrzał w Berlinie, napisał w tym samym roku swój najgłośniejszy, skandalizujący dramat *Der Got fun nekome* (Bóg zemsty). Osadzając go w domu publicznym, wprowadził na scenę temat prostytucji i miłości lesbijskiej, obnażył upadek wartości religijnych. Wystawiony wkrótce w Deutsches Theater, w reinhardtowskiej wersji, odniósł wielki sukces, powtórzony w Petersburgu i w Paryżu. W warszawskim Teatrze Kwaśniewskiego sztukę wyreżyserował sam Karol Adwentowicz. *Bóg zemsty* wstrząsnął żydowską opinią publiczną całego świata, jako bezczeszczący świętą Torę i obrażający żydowską moralność. Cieszył się jednak ogromnym powodzeniem, przełożony został na siedem języków. Wystawiany był w wielu teatrach Europy i Stanów Zjednoczonych, przedstawieniom towarzyszyła aura skandalu, co przydawało im popularności. W 1906 r. opublikował *Meszijechs cajtn* (Czasy Mesjasza), dramat o rozpadzie starego świata i wykorzenieniu, który w krótkim czasie przełożono na polski, rosyjski i niemiecki. Miał dwie równoczesne premiery: w Petersburgu i Warszawie. W 1907 r. napisał tragedię w trzech aktach *Szabse Cwi* (Babataj Cwi, ogłoszona w 1908 r.), osnutą na kanwie wydarzeń z życia Sabataja Cwi, inicjatora największego ruchu mesjanistycznego w dziejach judaizmu. Wystawiona po raz pierwszy, po rosyjsku, w Teatrze Komissarzewskiej w Petersburgu, odniosła sukces również na scenach polskich i żydowsko-amerykańskich.

Po międzynarodowym sukcesie *Boga zemsty* odbył podróż do Palestyny, której efektem było skupienie się na motywach biblijnych w późniejszych utworach, które nie zdobyły większego rozgłosu. Tamże zainteresował się ruchem syjonistycznym i stał się zwolennikiem żydowskiej kolonizacji, jednakże poza tą ideologią i bez aspiracji do „państwa żydowskiego”. Zagadnieniu temu poświęcił wiele artykułów publicystycznych i przemówień. Pod koniec 1909 r. wyruszył z Matyldą w długą podróż do Stanów Zjednoczonych i Kanady, gdzie pochłonęły go kwestie społeczne związane z budową żydowskiej demokracji. Podjął też szeroką działalność publicystyką na łamach żydowskich dzienników wychodzących w Polsce i USA. Na wiele lat związał się z nowojorskim „Forwest” i warszawskim „Hajntem”, na łamach których publikował powieści w odcinkach, opowiadania i nowele, szkice, listy i artykuły polemiczne. W Ameryce powstała i miała premierę komedia *Der landsman* (Krajan, 1911 r.).

Po powrocie do Polski i podczas pobytu we Francji napisał w latach 1910-1914 wiele nowych utworów, m.in. powieści: *Erd* (Ziemia) o życiu polskiej wsi, *Amerika* (Ameryka) o losach dziecka żydowskiego w „nowym” kraju, *Reb Szlojme Noked* (Reb Salomon Bogacz) – obraz idyllicznego świata sztetl oraz pierwszą część *Meri* (Maria), powieść z czasów rewolucji 1905 r. Z 1911 r. pochodzą sztuki: *Di jorszim* (Spadkobiercy), obrazująca konflikt pomiędzy trzema pokoleniami żydowskiej rodziny, której rozpad jest zapowiedzią zbliżającego się końca epoki, oraz jednoaktówka *Um winter* (Zimą), w której obnaża skostnienia żydowskiej tradycji. W 1912 r. napisał *Der bund fun di szwache* (Przymierze słabych), oniryczną sztukę o inercji – matce upadku, rozgrywającą się pośród bohemy, wyrzutków społecznych i ludzi pozbawionych zasad – dwie ostatnie wystawił Reinhardt w berlińskim Teatrze Kameralnym – oraz komedię *Rodzina Gross Blueck* graną w Wiedniu.

Po wybuchu I wojny światowej wyjechał powtórnie do Ameryki w celach zarobkowych i podjął stałą pracę w redakcji nowojorskiego pisma „Naprzód”. Miał wówczas czworo dzieci i wciąż borykał się z problemami finansowymi. Żyjąc w ciągłej rozłące z rodziną, jedynie w Stanach Zjednoczonych widział dla niej bezpieczną przyszłość. W 1916 r. wydał obyczajową powieść *Motke ganew* (Motke złodziej – pierwowzorem głównego bohatera był autentyczny Żyd kutnowski), którą sam zaadaptował na potrzeby teatru, oraz dramat *Dos hejlike mejdl oder a sznir perl* (Święta dziewczyna i sznur pereł), rozgrywający się podczas wojny w Rosji. W roku 1918 ukazał się *Onkl Moses* (Wujek Mojżesz), zaś w 1919 *Chaim Lederers curikkumen* (Powrót Chaima Lederera) i *Kidusz ha-szem* (Uświęcenie Imienia Boga), powieść o tragicznych losach Żydów na Kresach Wschodnich w czasie buntu Chmielnickiego.

Przebywając w Stanach Zjednoczonych, angażował się w działalność społeczną, m.in. w prace organizacji charytatywnej Joint (pol. Amerykańsko-Żydowski Połączony Komitet Pomocy), założonej w 1914 r., by nieść pomoc finansową Żydom w ogarniętej wojną Europie. W 1919 r., jako delegat Jointu, przybył do Berlina, a stamtąd udał się na Litwę, przewożąc przez front litewsko-polski pieniądze pomocowe z Kowna do Wilna, już po zajęciu miasta przez wojsko polskie.

Od czasu I wojny jego sława w Europie przygasła, prawdopodobnie z powodu kilkuletniej, fizycznej nieobecności w europejskim życiu literackim. Choć publikował nowe utwory, a wcześniejsze ukazywały się w nowych nakładach, czytelnicy kojarzyli go raczej z *Bogiem zemsty*.

W 1920 r. powrócił do Stanów Zjednoczonych i otrzymał tamtejsze obywatelstwo; w tym samym roku wydał powieść *Der trojter mencz* (Martwy człowiek). W 1921 r. Ameryka uczciła jego czterdzieste urodziny edycją dzieł zebranych w dwunastu tomach. W tym samym roku przybył z wizytą do Polski, w latach 1923 - 1924 mieszkał przez pewien czas w Warszawie. Z tego okresu pochodzi powieść *Di muter* (Matka) oraz dramat *Jojsef* (Józef).

W 1925 r. zamieszkał z rodziną w Bellevue pod Paryżem, prowadząc dom otwarty. Ściągały tam rzesze żyjących w Paryżu, nie tylko żydowskich pisarzy i artystów, byli wśród nich Hemingway i Chagall.

W 1926 r. powstało jedno z ważniejszych jego dzieł – obszerne opowiadanie *Di kiszefmacherin fun Kastilien* (Czarodziejka z Kastylii) o prześladowaniach Żydów w szesnastowiecznym Rzymie, za czasów pontyfikatu papieża Pawła IV.

W 1928 r. odwiedził Związek Radziecki na zaproszenie wydawnictwa „Fabrika i Ziemia”, które wykupiło prawa do wszystkich jego dzieł. Najprawdopodobniej z tego okresu datuje się jego znajomość z Maksymem Gorkim, którego później odwiedzał na Capri. Bywał także w Polsce, m.in. na spotkaniach Sekcji Żydowskiej PEN Clubu (powołana w Warszawie, w 1927 r.), jako jej honorowy przewodniczący.

W tym czasie polski PEN Club zorganizował w Hotelu Europejskim w Warszawie bankiet na jego cześć, w którym wzięło udział wielu pisarzy polskich. Przyjechał także do Kutna, na zaproszenie gminy żydowskiej, która ubiegała się o nadanie jego wizycie charakteru oficjalnego z udziałem burmistrza. Kutnowscy endecy nie wyrazili jednak zgody, mimo że na świecie witano go z honorami, pilnie śledzono anonsy prasowe zapowiadające jego przybycie, a przed hotelami, w których się zatrzymywał, czekały tłumy wielbicieli, nie tylko żydowskich.

W 1929 r., na kongresie PEN Clubów w Wiedniu, przewodniczył delegacji żydowskiej, która domagała się równouprawnienia języków i kultur mniejszości narodowych. W tym samym roku, po zamieszkach w Palestynie, opublikował na łamach „Hajntu” odezwę skierowaną do Żydów i do całego świata, w której nawoływał swych braci w wierze do posłuszeństwa i dyscypliny, równocześnie przestrzegając świat przed próbą jakiegokolwiek agresji skierowanej przeciwko Żydom. Uważał, że ma moralne prawo upominać się o losy Żydów żyjących w diasporze, także w Polsce, jako syn tej ziemi. Wcześniej, w 1926 r., na łamach „Naszego Przeglądu”, ukazał się jego list otwarty do marszałka Józefa Piłsudskiego, dotyczący kwestii dyskryminacji ekonomicznej polskich Żydów. Spotkała go za to medialna napaść ze strony środowisk prawicowych.

W 1930 r. przeprowadził się wraz z żoną do Nicei, gdzie kupił dom za miastem – był to rok jego pięćdziesiątych urodzin i trzydziestolecia pracy twórczej. Podwójny jubileusz hucznie obchodzono w Paryżu, Warszawie, Wiedniu, Londynie i Nowym Jorku, przy udziale pisarzy z całego świata. Ukazała się z tej okazji kolejna edycja jego dzieł zebranych, przygotowana przez wiedeńskiego wydawcę, Pawła Zsolnaya.

Na początku 1932 r. przebywał w Londynie, gdzie wziął udział w poświęconym mu uroczystym bankiecie. Wygłosił wówczas obszernie przemówienie, w którym zajął stanowisko w obliczu narastającego w Europie antysemityzmu. Rok później odpowiedział listem protestacyjnym niemieckiemu PEN Clubowi, który rozesłał do wszystkich oddziałów oświadczenie zaprzeczające eskalacji ekscesów antyżydowskich w Niemczech. Jako honorowy przewodniczący PEN Clubu jidysz, uczestniczył w kongresie międzynarodowym w Dubrowniku. Reprezentując pisarzy żydowskich, w mowie przygotowanej po niemiecku ostro zaatakował nazistów, czego efektem było opuszczenie sali przez delegację niemiecką. Prasa francuska zgodnie oceniła jego wystąpienie jako najważniejsze wydarzenie kongresu, które odbiło się w świecie szerokim echem.

W latach 1929-1931 stworzył dzieło niemające precedensu w literaturze żydowskiej – trylogię *Farn mabul* (Przed potopem), składającą się z tomów *Peterburg* (Petersburg), *Warsze* (Warszawa), *Moskwe* (Moskwa). Jest to epicka opowieść o trzech miastach carskiego imperium – panoramiczny obraz życia społeczeństwa żydowskiego w Europie Wschodniej na tle przełomowych wydarzeń związanych z wybuchem rewolucji bolszewickiej 1917 roku. Trylogia, implikująca jego sympatie wobec dążeń niepodległościowych Polaków, zawiera wątki biograficzne i bezpośrednie odniesienia m.in. do *Dziadów*, *Konrada Wallenroda* i *Pana Tadeusza* Mickiewicza, *Nocy listopadowej* Wyspiańskiego, *Ziemi Obiecanej* Reymonta czy *Szyzyfowych prac* i *Przedwiośnia* Żeromskiego. W 1932 lub 1933 r., w Paryżu, z inicjatywy Jana Lechonia, ówczesnego attaché kulturalnego Ambasady Polskiej w Paryżu, otrzymał order Polonia Restituta. W 1933 r. przebywał w Polsce. Ponieważ w ówczesnej polityce rządu pojawiały się elementy antysemickie, żydowskie środowiska inteligenckie żądały zwrotu odznaczenia, on jednak tego nie uczynił.

W 1934 r. ukazała się powieść *Der tilim jid* (Żyd z Psalmów). W 1935 podróżował po Ameryce z wykładami dla Jointu, wziął także udział w XIX kongresie syjonistycznym w Lucernie. W roku następnym po raz kolejny odwiedził Palestynę i wydał *Bam opgrunt* (Nad

przepaścią, 1936) – powieść o latach poprzedzających dojście Hitlera do władzy, zaś w 1938 *Dos gezang fun tol* (Śpiew doliny) – poetycki obraz życia osadników w Palestynie.

W 1938 r. wyjechał z żoną do Ameryki, planując krótki pobyt, lecz spędzili tam kilkanaście lat. W okresie 1939 - 1949 powstała słynna trylogia o początkach chrześcijaństwa. Część pierwsza, *Der man fun Neceres* (Mąż z Nazaretu), jest jego najwybitniejszą i nowatorską jak na owe czasy, wielowymiarową powieścią o Chrystusie, przedstawionym jako twórca nowej religii wyrosłej z judaizmu. Dwie kolejne części – *Der Apostoł* (Apostoł, 1943) o Pawle z Tarsu i *Meri* (Maria, 1949), ukazały się tylko w języku angielskim.

Po ogłoszeniu *Męża z Nazaretu* w 1939 r., został oficjalnie potępiony i uznany za zdrajcę, tym bardziej że w Europie ważyły się losy narodu żydowskiego. Oskarżano go o propagowanie chrześcijaństwa dla korzyści finansowych i nakłanianie Żydów do porzucenia tradycji, a nawet do konwersji na chrześcijaństwo. Powieść ukazała się w oryginale w 1943 r. dzięki staraniom najwybitniejszych krytyków żydowskich. Oprócz postępowej gazety „Morgen Frejheit”, pozostałe środowiska dziennikarskie objęły go bojkotem. Nagonka rozpoczęta w Stanach Zjednoczonych dotarła do Izraela i wszystkich ośrodków kultury żydowskiej na świecie – był wszakże pisarzem światowej sławy. Nie pomogły nawet dwie nominacje do literackiej Nagrody Nobla w latach 1946 i 1947 – o ironio, za powieści *Mąż z Nazaretu* i *Apostoł*. W 1946 r. opublikował poświęcony Shoah zbiór opowiadań pod wspólnym tytułem *Der brenendiker dorn* (Płonący krzew cierniowy), powieść *Ist riwer* (East River) oraz dramat *Hitlers geburt* (Narodziny Hitlera).

Na przełomie lat 1947/1948 ponownie zamieszkał w Nicei, usiłując sprzedać dom kupiony tam przed wojną, odwiedził także Paryż. Po wojnie ukazały się jeszcze powieści *Mojżesz* (1951), *Grossman un zin* (Grossman i syn, 1954) oraz *Der Nowi* (Prorok, 1955).

W 1952 r. wybrał się z żoną do Hajfy, mimo że w Izraelu wrzało od doniesień na jego temat. Kręgi religijne odplącały mu stary dług za *Boga zemsty*. Po wielu perturbacjach, kutnowskie ziomkostwo zorganizowało w Tel Avivie jemu poświęcony uroczysty wieczór, na którym zjawili się krajanie z Kutna, pisarze, artyści i inni zaproszeni goście. Uroczystość była dla niego bardziej bolesnym niż radosnym przeżyciem.

W 1956 r. zamieszkał z żoną w Bat-Yam pod Tel-Avivem, by spędzić tam resztę życia. Rozpoczął prace nad powieścią o współczesnej młodzieży izraelskiej, ale ich nie ukończył. W międzyczasie odwiedził synów w Ameryce i uczestniczył w bar micwie wnuka. 10 lipca 1957 r.,

podczas wizyty u córki w Londynie, zmarł na wylew krwi do mózgu w wieku 77 lat. W jego domu, zgodnie z zapisem w testamencie, znajduje się poświęcone jego pamięci muzeum.

Pozostawił po sobie ok. 60 utworów, w tym 26 powieści i ok. 20 dramatów, reszta to krótkie formy prozatorskie – są wśród nich opowiadania osadzone w Kutnie (*Córka Jaśnie pana* oraz *Kantor jego chórzyci*), w wielu zamieścił elementy topografii rodzinnego miasta i nazwy okolicznych miejscowości.

Grażyna Baranowska

Literatura, źródła:

Sholem Ash Reconsidered, New Haven, Connecticut, 2004;

Magdalena Sitarz, *Literatura jako medium pamięci: Świat powieści Szolema Asza*, Kraków 2010;

Szalom Asz, *Dramaty. Wybór*, red. A. Kuligowska-Korzeniewska, M. Adamczyk-Garbowska, Kutno 2013;

Daniel Kalinowski [red.], *Szalom Asz. Polskie i żydowskie konteksty twórczości*, Kutno 2011;

Daniel Kalinowski [red.], *Świat dramatów Szaloma Asza*, Kutno 2013;

Daniel Kalinowski [red.], *Szalom Asz dialogiczny. Wstępne rozpoznania*, Kutno 2015;
materiały własne autorki hasła.